

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 930.1

О.В. Барабаш

Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, м. Харків

СТРАТЕГІЇ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ ТА РЕПРЕЗЕНТАНТІВ РЕЛІГІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ВЕКТОР ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ, РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядаються проблеми подальшої розбудови в Україні зрілої демократії та громадянського суспільства в контексті взаємодії держави та репрезентантів релігії, особливостей розвитку релігійної ситуації. Аналізуються кількісні показники в сфері релігійного життя України, їх динаміка, досліджуються інституційні перспективи. Особливу увагу приділено процесам дезінституціоналізації, якісним змінам сучасної релігійності у зв'язку з індивідуалізацією способу життя, створенням різномірних мереж релігійної комунікації. Окреслено перспективи і векторність взаємодії держави та репрезентантів релігійності в процесі ствердження демократичних цінностей на різних рівнях суспільного життя.

За сучасних умов розбудови зрілої й невідвортної демократії в Україні, на наш погляд, актуалізується коло питань, пов'язаних з системними підходами щодо її складових, особливостей їх функціонування на підґрунті правової й ментальної реальності України. В цьому контексті інституційні перспективи демократії стратегічно окреслені і більшою або меншою мірою втілені в чинному законодавстві України. Позаінституційний аспект – все, що за аксіомами системи з правовою державою, вільними виборами, розподілом законодавчої, виконавчої та судової влади – залишається відкритим для аналізу, досліджень та відповідних рекомендацій. Як наголошує Ж.-П. Віллем, «демократія – це ще й культура, демократична ментальність. Демократія – це, насамперед, демократи, тобто індивіди, що засвоїли певну кількість принципів, серед яких – повага до меншин, права людини, публічне обговорення тощо: демократія має існувати в головах так само як в інституціях» [1, с. 232]. Таким чином, щоб надбання демократичного способу життя остаточно сформувалися й закріпилися на рівні свідомості наших громадян, необхідна не тільки іструментально-правова робота держави, але й просвітницько-педагогічна – засобів масової інформації, освітніх установ, тощо.

Цей процес становлення світоглядних орієнтирів демократичного характеру невід'ємно пов'язаний з розбудовою розвиненого громадянського суспільства, в якому на побутово-повсякденному рівні, в справах, віддалених від політичного життя, і стверджується розуміння особистості з її сумою фундаментальних особистісних прав, окреслюється сфера приватного інтересу, що залишається за межами регуляції інститутами держави. В такий спосіб відбувається формування громадянина зі ствердженими в свідомості демократичними цінностями. Тому в країнах Західного світу громадянське суспільство виступає певною запорукою й гарантом системно-інституційних механізмів демократії.

Метою даного дослідження є з'ясування особливостей формування світоглядних орієнтирів, ментальних настанов українського народу у зв'язку з сучасними факторами

релігійності, їх якісними показниками, модифікаціями та тенденціями змін у сфері релігійного життя, окресленням у цьому контексті векторів взаємодії держави та репрезентантів релігійності в стратегічному напрямку демократизації, розбудови громадянського суспільства.

З нашої точки зору, в умовах реалій сьогодення України смислова інфраструктура способу життя різних верств населення та соціальних груп, зважаючи на суттєвий фактор індивідуалізації, відрізняється світоглядними орієнтирами й наповнюється різномірною якістю. Хоча це один з показників демократичного розвитку суспільства на підґрунті загального знаменника – чинного законодавства – тим не менш відкритим залишається питання про відповідність офіційно стверджених орієнтирів західно-ліберального типу певним архетипам свідомості нашого народу, їх взаємодію з ментальними установами в сприйнятті новацій.

Як відзначає Ю.Ю. Калиновський, «правосвідомість українського народу набула ознак правового нігілізму, скептичного ставлення до законодавства, яке часто-густо насаджувалось державою-загарбником і не відповідало інтересам нашого народу, оскільки воно (законодавство) було або польським, або австро-угорським, або російським, тільки не українським. Тому правосвідомість українців більше “орієнтувалась” на традиції, звичаї, як засіб збереження своєї національно-культурної ідентичності, ніж на позитивне право» [2, с. 123-124].

Так на архетиповому рівні в Україні все, що виглядає новітнім і спрямовано на організацію способу життя, навіть при загальноновизнаній значимості, має бути перевірено часом, підтверджено мораллю, стверджено звичаєм. У своєму дослідженні щодо розвитку ідеї верховенства права Браян Таманага підкреслює, що «небезпечні ускладнення постають тоді, коли значні частини позитивного права чи обмежень, що накладаються на закони (наприклад, гарантії особистих прав), переносяться із західних суспільств у незахідні культури таким чином, що це призводить до конфлікту з панівними поглядами, настроями і уявленнями. У подібних до щойно згаданої ситуаціях західні теорії (наприклад, Дворкіна), які виходять із взаємної відповідності фундаментальних моральних принципів суспільства і права, виявляються очевидно недоречними. Право тут не відповідає моралі і звичаям, як не існуватиме і жодної загальної їх єдності. Якоїсь однієї формули для таких ситуацій немає – крім тої, що підходити до таких проблем слід дуже обережно» [3, с. 160].

Ми не будемо стверджувати, що згаданий приклад з невідповідністю права моралі і звичаям повною мірою відповідає ситуації в Україні, але відзначимо, що, по-перше, на ментальному рівні українському народу потрібен певний час задля повновимірного осмислення нових правових реалій і подолання відчуження новацій, по-друге, в становленні демократії в Україні на всіх рівнях, формуванні зрілого громадянського суспільства відіграють ті інститути, діяльність яких пов'язана з впливом на світогляд якоїсь частини населення. У цьому контексті, і щодо встановлення моральних корелят звичаїв, і щодо особливостей якісного наповнення змісту соціального буття, нам бачиться, що особливу увагу слід звернути на той сегмент суспільства, який за покликанням займається саме формуванням світогляду – релігійні організації.

Після прийняття Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991, що ствердив в Україні право на свободу совісті та віросповідання, ситуація в сфері релігійного життя змінилась надзвичайно суттєво.

На сьогодні відповідними органами державної влади зареєстровано більш ніж 35 тисяч релігійних організацій. За даними соціологічного опитування, більш ніж 75% дорослого населення України вважають себе віруючими, серед них – 70% тих, хто пов'язує себе з християнством в тому, або іншому вигляді. За показниками загальної релігійності

населення, згідно з даними європейського соціологічного дослідження, Україна таким чином посіла 7 місце серед 23 країн Європи (попередю – Кіпр, Польща, Португалія, Ірландія, Словаччина, Болгарія) [4, с. 27]. Відчуваємо ми вплив загальноєвропейських процесів і в певній парадоксальності ситуації сфери релігійного життя України: значна частина населення засвідчує належність до конкретної релігії суто формально стверджуючи, скоріше свою соціокультурну орієнтацію, пов'язану з досвідом окремої релігії. Так, результати опитування, проведені службою Геллапа в 143 країнах, дозволили вивести спеціальний індекс релігійності. За ним українців, як і інших європейців, віднесено до категорії найменш віруючих [4, с. 27].

Підсумовуючи викладені статистичні дані, можна зробити наступні висновки. На фоні зростання кількісних показників релігійності, за якими Україна здолала великий та складний шлях як повернення до традиційних в нашій історії форм вірувань (більшість релігійних організацій – 61% – представлена осередками 4 церков: УПЦ (МП), УПЦ (КП), УАПЦ, УГКЦ), так і поширення авторитетних у світі, але тих, що не мали широкого представлення у нашому недалекому минулому (релігійні об'єднання на підґрунті протестантизму складають 29% від усіх релігійних організацій), якісні показники, щодо глибини переконань, безумовного дотримання усіх складових культового життя, залишаються достатньо розмитими.

В цьому відношенні Україна, маючи свої особливості та специфіку, залучається до європейських процесів сучасності, сутнісними показниками яких стають глобалізація соціокультурного простору з її поліваріантністю особистісних змістів, діалогізмом точок зору, співіснуванням способів життя, та часткова деінституалізація релігійного життя, про яку б віросповідну орієнтацію не йшла мова.

«Для системного аналізу та опису сучасних змін, що відбуваються під впливом глобалізації й інформатизації у різних сферах між людських стосунків, у науковій літературі останнім часом застосовується поняття “глобальне громадянське суспільство”. Саме в такому суспільстві встановлюються горизонтальні комунікаційні мережі, суб'єкти яких під час діяльності демонструють певний рівень правосвідомості, сприймаючи чи не сприймаючи ту або іншу інформацію, розповсюджуючи її чи ні» [2, с. 128]. За цих тенденцій розвитку сучасного суспільства відбувається модернізація й перемодифікація всієї сукупності відносин, що є складовими громадянського суспільства на національно-державному рівні, в тому числі тих, що пов'язані зі сферою релігійного життя. Всі вони врешті-решт впливають на закріплення змін демократичного характеру у свідомості громадян.

Таким чином, згадана вище парадоксальність сучасної релігійності частини українського народу демонструє, на наш погляд, динаміку двох паралельних напрямків процесу трансформації суспільної свідомості. З одного боку, в умовах наслідків світової фінансової кризи, погіршення якості життя, тривоги перед майбутнім, значна кількість населення звертається до інституційно оформлених і світоглядно визначених орієнтирів релігійності, оскільки за часів будь-яких природних і соціальних випробувань традиційно зростають як ступінь релігійності, так і наміри приєднатися до якоїсь групи населення, колективу, щоб разом пережити важкі часи випробувань.

З іншого боку, на зміну інституційно визначеним і вертикально спрямованим центрам організації способу соціокультурного життя громадянського суспільства приходить горизонтальне регулювання через мережі, яке відбиває сучасну кризу приналежностей, дезінституціоналізації, що притаманна багатьом явищам сучасності, і в тому числі релігійності.

«Спілкування через мережі пристосоване до “релігійності за вибором”, так само як інституція є спілкуванням за релігійним меню. Спілкування через мережі є функціо-

нальним з огляду на індивідуалізацію сенсу. Воно дає змогу зав'язувати стосунки між індивідами, що поділяють той самий досвід, не стаючи, однак, залежними від інституції. Дає змогу соціалізувати життєвий сенс, не інституціоналізуючи його. Релігійність через мережі – це авторегуляція релігійності самими релігійними людьми з летючістю, гнучкістю та хисткістю, які є притаманними такій регуляції: суспільні відносини, що весь час складаються й розпадаються, та приналежності, які більш не є такими, бо перевага віддається точечній, ефемерній, епізодичній причетності з надзвичайно мінкою інтенсивністю» [1, с. 195]. За своєю суттю ці часто тимчасові мережі утворюють інформативні групи, що мають спільний соціальний запит або інтерес і не вважають себе пов'язаними будь-якою ієрархією та структурами, навпаки, мають намір їх уникнути, лишаючись автономними в своїй різності.

В мережних відносинах релігійне життя розбудовується на основі мінімуму єдності організаційного характеру, з чітко вираженими намірами позбутися обов'язковості, контрольованості, регламентації стосунків та відповідальності перед інституціями. Така сучасна релігійність є значно менш структурованою соціально та культурно, а її характерними рисами виступають: індивідуалізація – і щодо змістовних завдань, і щодо засобів їх вирішення в синкретичності віровчень; суб'єктивізація на основі завищеної оцінки досвіду; схильність до естетизації, з її наголосом на мізансцени; емоціоналізація, з акцентом до подолання негативно-емоційного забарвлення повсякденного життя; ситуативна вибірковість жанру, церкви, особистості.

«В ситуації релігійної аномії індивіди можуть бути схильними шукати самоотождентності, орієнтуючись на деякі фігури релігійного світу, навіть якщо не приєднуються повністю до послання своїх героїв (двозначність обоження натовпом папи Івана Павла II)» [1, с. 194].

В який спосіб ці два напрямки розвитку сучасної релігійності в Україні можуть впливати на розбудову демократії, сприяти становленню громадянського суспільства і чи є лінії співпраці держави і репрезентантів релігійності та на якій основі? З нашої точки зору, розглядаючи це питання, слід звернути увагу на роль держави саме в контексті її відповідальності в моральній площині і вийти на розуміння її взаємодії з різними інститутами громадянського суспільства і, перш за все, релігійними організаціями на якісно новому рівні.

У сучасних країнах західної демократії внаслідок тривалого процесу десакралізації влади й політики як її інструментарію, ствердилося розуміння держави як уважного до прагнень громадянського суспільства регулятора суспільних відносин, якому суспільство делегувало всі необхідні для цього повноваження. Фактично держава сприймається як бюрократичний апарат, що керує здійсненням тих індивідуальних та колективних прагнень, які виявляють себе. Як зазначає Ж.-П. Віллем, «сьогодні переважає не образ всемогутньої примусової влади, дистанційованої від суспільства, а образ влади материнської, призначеної для виконання прагнень та близької до людей... Але було б помилкою вважати це кінцем держави. Можна навіть вбачати в цьому рятівну десакралізацію держави, що приводить цю фундаментальну інстанцію до її справжньої міри: це не авторитет, якому треба все присвятити, а просто інстанція, необхідна в колективному житті індивідів, зорганізованих у суспільство» [1, с. 214].

Держава більше не вважається керівником громадянського суспільства, вона прагне йти не стільки попереду еволюції суспільства, скільки слідом за нею і в цьому процесі розчарування в модерності має значно меншу моральну підтримку, ніж держава емансипаторського типу, яка прагне переобладнати суспільство в ім'я ідеалів розуму, науки та прогресу. «Саме в цьому сенсі ми виділяємо додатковий етап лаїцизації, що є

частиною руху десакралізації політики та депозитивізації науки» [1, с. 215]. З іншого боку, навіть за такою постановою питання прийшло розуміння, що в умовах постіндустріального суспільства, з його бурхливим розвитком технологій, емансипацією засобів комунікації, факторами ризику колективного характеру, держава не може виступати як лише управитель. Зважаючи, скажімо, на сучасні проблеми тероризму, певні релігійні вимоги, держава не може вдовольнитися роллю нейтрального в своїй бюрократичності регулювальника етичного вибору індивідів і перекласти з себе всю відповідальність на громадянське суспільство з питань множинності практик, що надані на вільний вибір індивідуальних та колективних діячів. «Вона зобов'язана окреслити мінімум колективної моралі, що гарантує водночас вільне визначення осіб та певну концепцію людини, яка включала б мистецтво співжиття. Саме тут слід розглянути переустрій громадської ролі релігій у плюралістичному суспільстві та початок нового окреслення стосунків між Церквою та державою. Така еволюція надасть змогу обмежити наслідки наступного парадоксу: лаїчність, що стала ще лаїчнішою, дає змогу релігіям певною мірою повернутися до громадської сфери» [1, с. 218]. Але відновлення громадської ролі релігії не означає повернення релігії до влади, воно здійснюється на основі лаїцизації громадських інститутів, з урахуванням плюралістичного характеру суспільства. Це відновлення стосунків між державою та релігіями перш за все на основі етичних факторів.

В правових реаліях сучасної України підхід щодо зв'язку права і моралі стверджено в концептуальних настановах, що «взаємодія права і моралі полягає в тому, що право пройняте нормами моралі, ґрунтується на них. Деякі дослідники навіть вважають, що право – це юридично оформлена мораль, тобто майже всі правові норми є водночас нормами моралі» [5, с. 242]. Водночас в авторитетному юридичному позитивізмі представлена точка зору, що необхідного зв'язку між правом і мораллю не існує. Можливо, в цій противазі позицій закладене підґрунтя, що відповідає парадоксам сучасного світу. Із завершенням епохи великих Експериментів та всеосяжних Утопій, в добу ультрамодерну, постмодерну чи «пост(недо)модерну» [6, с. 7], ставиться під сумнів і можливість існування універсальної, деталізованої, раз і назавжди даної Мегаморалі (наприклад – «моральний кодекс будівника комунізму»). Мова йдеться, скоріше, про втілення в сучасній, в тому числі правовій, традиції певних моральних принципів, що відповідають множинності та складності сучасного багатомірного світу з різноакцентованими цінностями (життя, свобода, гідність, матеріальний добробут, духовність, тощо), мають забезпечувати співіснування різних культур, способів життя, індивідів, що сповнені своїх власних моральних переконань.

Стаття 35 Конституції України встановлює свободу світогляду та віросповідання, відділення церкви від держави і школи від церкви [7, с. 15], що повною мірою відповідає стратегії лаїцизму, шляху західних демократій щодо відносин церкви і держави, розбудови громадянського суспільства. Релігійні організації не можуть виступати як суб'єкт політичного процесу, який має на меті досягнення владних повноважень та їх реалізацію. Але, зважаючи на особливості ситуації в Україні та маючи на увазі досвід інших держав, нам бачиться, що в подальших процесах демократизації важливим фактором буде взаємний зв'язок між державою та релігійними репрезентантами. Щодо напрямку, пов'язаного з дезінституціоналізованими мережами, держава чітко встановлює межі свого невтручання в особистісний простір, надаючи можливість цьому процесу на рівнях горизонтального характеру сприяти розбудові громадянського суспільства. Той же напрямок релігійності, який розбудовується в Україні в традиційних інституціональних формах, з нашої точки зору, утворює і буде утворювати одні з найбільш стійких

елементів громадянського суспільства, виступати суттєвим фактором суспільного смислоутворення.

В цій ситуації держава та релігійні організації (церкви), усвідомивши неможливість повернення релігії до влади, можуть розбудовувати стосунки на якісно новому рівні, з вираженим акцентом до діалогу, співпраці щодо організації суспільного життя. Такий конструктив відносин, з нашої точки зору, може стосуватись заохочення релігійних громад до громадського обговорення мінімуму необхідної суспільної моралі та констант громадського життя, застереження й профілактики злочинності, пропаганди здорового способу життя, поширення інформації щодо ризиків у молодіжному середовищі і багатьох інших нагальних проблем, що стоять перед усім суспільством України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Віллем Жан-Поль. Європа та релігії. Ставки ХХІ-го століття / Віллем Жан-Поль ; [пер. з фр.]. – К. : Дух і література, 2006. – 331 с.
2. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : [монографія] / Калиновський Ю.Ю. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
3. Таманага. Верховенство права: історія, політика, теорія / Таманага, Браян ; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 208 с.
4. Мигович І. Релігійність в Україні і світі: соціологічний вимір, спроба прогнозу / І. Мигович // Віче. Журнал Верховної Ради України. – 2010. – № 3. – С. 26-31.
5. Загальна теорія держави і права: [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АпрН України О.В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
6. Мамалуй А.А. Концы без конца, или ситуация «пост(недо) модерна» / А.А. Мамалуй // Вестник ХГУ. – 1993. – № 380. – С. 3-11.
7. Конституція України : [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.]. – К. : Преса України, 1997. – 80 с.

О.В. Барабаш

Стратегии взаимодействия государства и репрезентантов религии в условиях современной Украины: вектор демократизации, развития гражданского общества

В статье рассматриваются проблемы дальнейшего развития в Украине зрелой демократии и гражданского общества в контексте взаимодействия государства и репрезентантов религии, особенностей развития религиозной ситуации. Анализируются количественные показатели в сфере религиозной жизни Украины, их динамика, исследуются институциональные перспективы. Особое внимание уделено процессам дезинституционализации, качественным изменениям современной религиозности в связи с индивидуализацией образа жизни, созданием разнородных сетей религиозной коммуникации. Очерчены перспективы и векторность взаимодействия государства и представителей религиозности в процессе утверждения демократических ценностей на разных уровнях общественной жизни.

O.V. Barabash

The Strategies of Cooperation of the State and Representatives of Religion in Terms of Modern Ukraine: Is a Vector of Democratization, Development of Civil Society

In the article the problems of further development of mature democracy and civil society in Ukraine are examined in the context of cooperation of the state and religious representatives, development of religious situation. Quantitative indexed are analysed in area of religious life, their dynamics, institytional prospekts are investigated. Special attention is spared to the processes of desinstitutionalization, high-quality changes of modern religiousness in connection with individualization of the way of life, to creation of different networks of religious communication. Prospects and direction of cooperation of the state and representatives of religiousness are outlined in case of development of effective terms of evolution of civil society and its effective influence on the processes of democratization.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2010.